

Rechtsherstel na de
Tweede Wereldoorlog
van geroofd Joods
onroerend goed

Maarten-Jan Vos
& Serge ter Braake

Rechtsherstel na de
Tweede Wereldoorlog
van geroofd Joods
onroerend goed

Inzicht in een administratief proces

Boom – Amsterdam

Dit onderzoek kwam tot stand met financiële steun van
Stichting Collectieve Maror-gelden Nederland (COM) en
Stichting Collectieve Maror-gelden Israël (SCMI)

Vormgeving omslag en binnenwerk: Hannie Pijnappels

© 2013 de auteurs

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912
gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden
verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd
gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of
op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door
fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder
voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

*No part of this book may be reproduced in any way whatsoever
without the written permission of the publisher.*

ISBN 9789461058195
NUR 680

www.uitgeverijboom.nl

Inhoud

Woord vooraf	7
Inleiding	9
Het onderzoek	11
Geschiedenis	13
De gedwongen verkoop van landbouwgronden	13
De huizenroof	20
Na de oorlog	24
Onderzoek naar rechtsherstel	28
Wat is rechtsherstel?	28
<i>Administratief rechtsherstel</i>	28
<i>Moreel rechtsherstel</i>	30
Onderzoeksmethode	32
Stap 1: Het in kaart brengen van de percelen, de Joodse eigenaren en de oorlogskopers	32
<i>Bebouwd vastgoed</i>	32
<i>Landbouwgronden</i>	33
Stap 2: Verdere identificatie van de Joodse eigenaren	39
Stap 3: Onderzoek in het digitale kadaster	40
Stap 4: Onderzoek in de dossiers van het Nederlands Beheersinstituut, in de dossiers van de afdeling Onroerende Goederen van de Raad voor het Rechtsherstel en in de akten van het kadaster	42
<i>Het Nederlands Beheersinstituut</i>	42
<i>De afdeling Onroerende Goederen van de Raad voor het Rechtsherstel</i>	45
<i>Akten van overdracht van het kadaster</i>	46

Rechtsherstel in cijfers	48
Bebouwd onroerend goed	48
<i>Losse eindjes</i>	51
De landbouwgronden	54
Casussen bebouwd vastgoed	60
Casus 1. Meijer Smeer en Mozes Pagrach in Holten	60
Casus 2. Verwoeste panden in Den Helder en Arnhem	62
Casus 3. Hartog Rosenfeld in Amsterdam	66
Casus 4. Een Joodse begraafplaats in Werkendam	67
Casus 5. De Hollandsche Schouwburg	71
Casus 6. Elkan Rokkestikker	79
Casus 7. Het huis van de familie De Vries in Werkendam	80
Casussen landbouwgronden	82
Casus 1. Elizabeth de Heer in Sint Philipsland	82
Casus 2. De bezittingen van de familie Morisco	86
Casus 3. De familie Magnus te Smilde	87
Casus 4. De familie Pais uit Delfzijl	89
Conclusies en aanbevelingen	92
Epiloog	100
Nawoord	102
Noten	105
Geraadpleegde bronnen	115
Archieven	115
Literatuur	115
Websites	116
Personenregister	117

Woord vooraf

Sinds 1995 is er al veel geschreven over de naoorlogse opvang en het rechtsherstel van hen die na de oorlog berooid terugkeerden, dan wel – al dan niet na onderduik of geslaagde vlucht – achterbleven. Het is ook goed dat aan die wezenlijke problemen die toen speelden, ook nu weer aandacht wordt besteed. Het gaat tenslotte over kernvragen van recht en rechtvaardigheid en helaas zijn de problemen van rechtsherstel niet beperkt tot de nasleep van de Tweede Wereldoorlog.

In dit boek komen de meest voorkomende problemen van rechtsherstel van Joodse land- en huiseigenaren aan de orde die door de Duitse verordeningen gedwongen waren hun eigendommen te verkopen. In het kader van de stelselmatige ontrecting ontkwamen immers ook de Joodse land- en huiseigenaren niet aan de greep van de Duitse bezetter.

De twee auteurs van de onderhavige studie hebben niet naar volledigheid gestreefd, maar wel hebben zij de procedures van rechtsherstel in kaart gebracht. Daaruit blijkt dat in de meeste gevallen inderdaad enige vorm van rechtsherstel heeft plaatsgehad. In een enkel geval is van rechtsherstel niets gebleken. Dat betekent niet dat dit rechtsherstel naar de maatstaven van nu ook in alle opzichten rechtvaardig zou kunnen worden genoemd. Onze normen van nu zijn immers anders dan die van net na de oorlog, toen de wederopbouw nog moest beginnen. Alarmerend is zeker dat rechtsherstel in een enkel geval achterwege lijkt te zijn gebleven.

Nieuw licht wordt in dit boek geworpen op de geschiedenis van het gebouw van de Hollandsche Schouwburg, voor de oorlog een plaats van vermaak, in de oorlog vooral een oord van verschrikking en na de oorlog een twistappel tussen de oorlogskopers en de be-

roofde Joodse familie. In dit geval is naar de mening van de auteurs het rechtsherstel zeker niet geslaagd.

Nuttig is deze studie ook, omdat in de conclusies een agenda wordt gepresenteerd voor het nadere onderzoek dat nog zou moeten worden verricht om een vollediger beeld van het naoorlogse rechtsherstel te krijgen ten aanzien van onroerend goed en van woonrechten.

Dit boek is de beschrijving van een tragedie in vele bedrijven. Desondanks wens ik dit geschrift vele lezers toe. Over onrecht, recht en rechtvaardigheid, zeker in duistere tijden, kan nooit genoeg worden geschreven.

Prof. mr. Laurens Winkel

Inleiding

De Tweede Wereldoorlog is op grote afstand de meest beschreven periode uit de Nederlandse geschiedenis. De historiografie over de Tweede Wereldoorlog ging van een nuchtere verslaglegging vlak na de oorlog, via een gechargeerd ‘goed’-en-‘fout’-beeld in de jaren zestig van de vorige eeuw, tot een teruggang naar de nuchterheid in de jaren tachtig. De manier waarop naar de Tweede Wereldoorlog is gekeken, is in grote mate afhankelijk van de periode waarin erover werd geschreven. De laatste jaren is er steeds meer oog gekomen voor wat er allemaal wel en niet deugde in Nederland tijdens en na de oorlog. Nederlanders zijn over het algemeen niet meer bang voor de foute aspecten van hun verleden, maar willen er juist een harde confrontatie mee aangaan. Als een goed voorbeeld daarvan kunnen de inspanningen van Ad van Liempt genoemd worden, die aan het begin van deze eeuw een inmiddels klassiek boek schreef over Nederlandse Jodenjagers en die in 2010 en 2011 met een team van onderzoekers het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging doorzocht op de namen van gearresteerde Joodse onderduikers.¹

De laatste jaren is er niet alleen in toenemende mate aandacht geweest voor de zwartste bladzijdes uit de geschiedenis van de oorlog in Nederland, maar is er ook veel geschreven over het onrecht waarmee mensen na de oorlog werden geconfronteerd. In 2001 verscheen het boek *De Meelstreep* van Martin Bossenbroek over de terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog van Joden en niet-Joden, geschreven in opdracht van de in 1998 door het eerste kabinet-Kok in het leven geroepen Stichting Onderzoek Terugkeer en Opvang (soto).² Eveneens in 2001 publiceerde Isaac Lipschits *De kleine sjoa*, over de (slechte) manier waarop

Joden in Nederland na de oorlog werden behandeld.³ Het derde boek op dit gebied is *Berooid* van Gerard Aalders over het Nederlandse restitutiebeleid sinds 1945 ten opzichte van beroofde Joden.⁴

Er was niet alleen aandacht voor het vertellen van de geschiedenis van een gebrekkig rechtsherstel, er werd ook gekeken of er wellicht nog gelden moesten worden uitgekeerd aan de gedupeerden. De regering creëerde in 1997 verschillende commissies (Van Kemenade, Scholten en Kordes) die zich bezighielden met de vraag in hoeverre er in Nederland sprake is geweest van gebrekkig rechtsherstel.⁵ Deze ontwikkeling stond niet op zichzelf, want ook in andere Europese landen werden in de jaren negentig van de vorige eeuw commissies opgericht die zich met het rechtsherstel van geroofd Joods bezit bezighielden.⁶ Na uitgebreide onderhandelingen met de Nederlandse regering en de private sector (banken, verzekeringen en de Amsterdamse effectenbeurs) in de jaren 1999-2000 werd de Joodse gemeenschap gecompenseerd voor het gebrekkig rechtsherstel met de zogenaamde MAROR-gelden (MAROR staat voor *Morele Aansprakelijkheid ROof en Rechtsherstel*).⁷

De laatste jaren is er ook aandacht gekomen voor het rechtsherstel zoals dat door de Nederlandse overheid geregeld was over de huizen en bedrijfspanden die Joden moesten achterlaten en in mindere mate de landbouwgronden die ze tijdens de oorlog gedwongen moesten verkopen. Dit onroerend goed is door de commissies nauwelijks onderzocht. De commissie-Kordes besteedde één paragraaf aan de roof van vastgoed en concludeerde dat 'niet gebleken (is) dat het rechtsherstel met betrekking tot Joodse onroerende goederen op incorrecte wijze heeft plaatsgevonden'.⁸ In een aantal publicaties uit de afgelopen jaren wordt die conclusie echter in twijfel getrokken.

Wouter Veraart en Kor Meijer hebben in hun juridische proefschriften (resp. uit 2005 en 2008) aandacht besteed aan de problematiek van gebrekkig rechtsherstel in verband met de teruggave van onroerend goed.⁹ Meijer schrijft over de jurisprudentie van de naoorlogse rechtspraak met betrekking tot woonrechten en onroerend goed. Veraart trekt een vergelijking tussen het rechts-

herstel in het algemeen in Nederland en Frankrijk. Hij besteedt voornamelijk aandacht aan effecten, maar wijdt ook een paragraaf aan onroerend goed. Daarbij is hij niet zonder kritiek op het Nederlandse rechtsherstel: in principe moest alles hersteld worden naar de situatie van voor de oorlog, daarbij de bepalingen van besluit E 100 volgend, maar dan alleen als dat niet tot onredelijke situaties zou leiden. In de praktijk bleek dat het voor een jurist niet eenvoudig was om te bepalen wat ‘onredelijk’ was en wat niet, hetgeen tot de nodige willekeur heeft geleid.¹⁰

Het onderzoek

De directe aanleiding voor dit onderzoek was een artikel uit 2008 van de journalist Eric Slot in het *Historisch Nieuwsblad*. Hierin wordt uit de doeken gedaan hoe makelaars zich tijdens de oorlog verrijkten met de verkoop van Joodse panden. Net als Wouter Veraart heeft ook hij aandacht voor de soms onnavolgbare rechtspraak die volgde op een procedure die de Joodse eigenaar aanspande.¹¹ Slot is niet de enige die recentelijk over dit onderwerp schreef. In februari 2011, toen dit onderzoek al in volle gang was, werd nog gepubliceerd over het onrecht dat de Joodse familie De Vries in Werkendam zou zijn aangedaan in verband met de ontvreemding van hun huis en het gebrek aan rechtsherstel na de oorlog.¹² In 2011 verscheen daarnaast een boek van Manfred Gerstenfeld over het restitutieproces in Nederland eind jaren negentig van de vorige eeuw.¹³ Gerstenfeld verwijst in de epiloog naar het artikel van Slot en stelt dat nieuw onderzoek nog veel aan het licht zou kunnen brengen.

Het doel van dit onderzoek was in de eerste plaats om de geroofde huizen en landbouwgronden te traceren waarvoor na de oorlog geen regeling getroffen werd. We wilden op die manier een kwantitatieve analyse maken van de mate waarin er geen rechtsherstel heeft plaatsgevonden. In de loop van het onderzoek is er ook steeds meer aandacht gekomen voor de geroofde percelen waarvoor wel een regeling is getroffen, maar waarvan wij met de

ogen van nu zeggen dat de Joodse eigenaar, of zijn erfgenamen, daardoor zijn benadeeld.

Het Centraal Joods Overleg Externe Belangen (CJO) en de Stichting Platform Israël (SPI) namen het initiatief voor dit onderzoek. Voor het van nabij begeleiden van het onderzoek werd een werkgroep gevormd met als leden Willem Koster (CJO), Avraham Roet (SPI) en Ruben Vis (CJO). Als onderzoeker en coördinator van het onderzoek werd drs. Maarten-Jan Vos aangetrokken. In een iets later stadium werd dr. Serge ter Braake bij het onderzoek betrokken om zich te richten op de landbouwgronden. De onderzoekers hebben veel steun gehad van de werkgroep en van de leden van de Raad van Advies, welke laatste bestond uit voorzitter Joseph Elburg, (expert onroerend goed), mr. Onno de Bruijn (notaris), drs. Joël Cahen (Joods Historisch Museum), prof.dr. Johan Conijn (Universiteit van Amsterdam), dr. Kor Meijer, drs. Sierk Plantinga (Nationaal Archief), prof.dr. Laurens Winkel (Erasmus Universiteit Rotterdam), en prof.dr. Dan Michman (Bar Ilan University Israel, Yad Vashem Jerusalem, International Institute for Holocaust Research).

Geschiedenis

Na de bezetting van Nederland in de meidagen van 1940 werd er een opeenvolgende reeks van anti-Joodse maatregelen uitgevaardigd, die uiteindelijk heeft geleid tot de moord op meer dan 100.000 in Nederland woonachtige Joden. De nazi's gingen al snel over tot het verwijderen van Joden uit het economische leven in Nederland door het invoeren van een reeks verordeningen. Eén van die verordeningen voorzag in het verwijderen van Joden uit het agrarische bedrijfsleven. Op 27 mei 1941 vaardigde de bezetter verordening 102/1941 uit betreffende de aangifte en gedwongen verkoop van landbouwgronden in Joodse handen (*Landwirtschaftsentjudungsverordnung*). In augustus van hetzelfde jaar volgde de tweede verordening die betrekking had op onroerend goed. Verordening 154/1941 bepaalde dat alle Joden hun onroerend goed moesten opgeven bij de Niederländische Grundstücksverwaltung (NGV). De NGV was een zelfstandige organisatie, gevestigd aan de Juliana van Stolberglaan in Den Haag.

De gedwongen verkoop van landbouwgronden

Joden werden gedwongen hun landbouwgrondbezittingen op te geven bij de regionale pachtbureaus (later grondkamers), onder verantwoording van het ministerie van Landbouw en Visserij. Door middel van het formulier 'Aangifte van landbouwgronden in joodsche handen' moesten ze precies aangeven welke percelen ze in hun bezit hadden. Na aangifte moesten de percelen voor 1 september 1941 worden verkocht aan niet-Joden, en voor 1 januari 1942 worden overgedragen. De pachtbureaus waren belast met